24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 191

A tiszta kép kritikája

Szemlélet, fogalom, séma*

Nyíri Kristóf

ELŐKÉP

1804-ben bekövetkezett halála előtt néhány évvel jegyezte fel Kant *A tiszta ész kritikájá*val kapcsolatosan: „Egyáltalán a sematizmus az egyik legnehezebb pont. […] Ezt a fejezetet az egyik legfontosabbnak tartom."[1] Ehhez képest némely mértékadó kommentár a sematizmusfejezetet egyáltalán nem, vagy csak alig tárgyalja. Korokon és kultúrákon átívelően hadd említsem itt mondjuk Ernst Cassirer *Kants Leben und Lehre*[2] és Strawson *The Bounds of Sense*[3] című könyvét. Cassirernél a „séma", „sémák" és „sematizálódik" szavak egy-egy alkalommal fordulnak elő,[4] ám egyetlenegyszer sem az ezeknek a kifejezéseknek Kant által kölcsönzött

* Elhangzott a Kant halálának 200. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Kutatóintézete, a Német–Magyar Filozófiai Társaság és a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Tanszékek által rendezett „Kant und das Problem des Wissens" („Kant és a tudás problémája") című konferencián, Pécsett, 2004. szeptember 21-én. A konferencián előadott még Boros János (Pécs), Gángó Gábor (Budapest), Kurt Röttgers (Hagen), Pirmin Stekeler-Weithofer (Leipzig), Wilhelm Vossenkuhl (München) és Weiss János (Pécs).

1 *Kants handschriftlicher Nachlaß* (*Gesammelte Schriften*, a Preußische Akademie der Wissenschaften kiadásában, 1928, III/5. köt.), 6359. sz., itt Heidegger, Martin (1998 [1929]): *Kant und das Problem der Metaphysik.* Frankfurt/M.: Klostermann 113. nyomán idézve.

2 Cassirer, Ernst (1923): *Kants Leben und Lehre*. Berlin: Bruno Cassirer. (Magyar kiadás: Cassirer, Ernst [2001]: *Kant élete és műve.* [Mesterházi Miklós fordítása.] Budapest: Osiris–Gond-Cura Alapítvány.)

3 Strawson, Peter F. (2004 [1966]): *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's* Critique of Pure Reason. London: Routledge.

4 Vö. Cassirer 2001, 154, 208 és 233.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 192

sajátos értelemben.[5] Strawson ugyan említi „a »sematizmus«-ról szóló híres részt",[6] ám a témának összesen alig 20 sort szentel. „Ahhoz, hogy kategóriák tényleges jelentőségét a tapasztalatra alkalmaztukban értékelhessük", írja Strawson könyve bevezető részében, „a tiszta kategóriákat az érzéki szemlélet általános formája szemszögéből kell értelmeznünk. Ez a »sematizmus« szerepe, amely a tiszta kategóriáktól a használatban lévő kategóriákhoz történő átmenetet azáltal valósítja meg, hogy előbbieket az idő nézőpontjából értelmezi."[7] A továbbiakban Strawson még négy alkalommal említi a sematizmusfogalmat, ám mindannyiszor csak a fenti képlethez tér vissza.[8]

Ezzel szemben a neves Kant-szakértő William H. Walsh már 1957-ben a *Kant-Studien*ben külön tanulmányt szentelt a témának.[9] Noha Walsh úgy véli, hogy a sematizmusfejezet a nem elkötelezett, de jóakaratú olvasónak valószínűleg több fejtörést okoz, mint *A tiszta ész kritikája* bármely más része, miközben, mint fogalmaz, a gondolatmenetnek nemcsak a részletei „fölöttébb átláthatatlanok", hanem „egyszerű szavakban nehéz elmondani, hogy mi is az az általános pont, amelyet Kant bizonyítani próbál",[10] mégis hangsúlyozza, hogy „Kant filozófiai zsenije" éppen ezekben a passzusokban mutatkozik meg a legvilágosabban, és hogy az itt tárgyalt téma „bízvást tekinthető az egész *Kritika* központi problémájának".[11] Wilfrid Sellars, az 1950-es, 1980-as évek egyik vezető

5 A 154. oldalon előforduló „sémák" határeset lehet. Cassirer e helyütt így ír *A tiszta ész kritikája* szerzőjének nyelvi stílusáról: „A terminológia szilárdságának és körvonalazhatatlanságának, a fogalmi meghatározások és fölosztások pontosságának, a sémák egybevágásának és párhuzamosságának gondja mintha kővé dermesztette volna természetes, szellemes és személyes-eleven kifejezésmódját." Bizonytalan vagyok abban a tekintetben, hogy a „sémák" itt „A tiszta értelmi fogalmak sematizmusáról" című fejezetben tárgyalt sémákra (például: „a módot, ahogyan az értelem e sémákkal eljár, a tiszta értelem *sematizmusának* [nevezzük]", A 140, Kant, Immanuel [1995]: *A tiszta ész kritikája.* [Kis János fordítása.] Budapest: Ictus, 174), avagy általánosabban a Kant által bevezetett fogalmi sémákra vonatkozik-e.

6 Strawson 2004, 29.

7 I. m. 30.

8 Lásd i. m. 77, 84, 88 és 266.

9 Walsh, W. H. (1968 [1957]): Schematism. In: *Kant-Studien*, 49. évf. (Újranyomtatva: Wolff, Robert Paul [szerk.] [1968]: *Kant: A Collection of Critical Essays.* London: Macmillan.)

10 „The chapter on Schematism probably presents more difficulty to the uncommitted but sympathetic reader than any other part of the *Critique of Pure Reason*. Not only are the details of the argument highly obscure…: it is hard to say in plain terms what general point or points Kant is seeking to establish" (Wolff 1968, 71).

11 I. m. 74.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 193

nyelvanalitikus filozófusa, aki egész pályafutása során modern kantiánusként lépett föl, 1975/1976-ban tartott Kant-szemináriuma során kiemelte, hogy „a *Sematizmus* az összekötő kapocs a *Dedukció* nagyon elvont érvelése és az *Alaptételek analitikája* specifikus elvei között, amelyeket a *Sematizmus* vezet be: a *Sematizmus* nagyon fontos szerepet játszik".[12] És valóban, a *Kant and Pre-Kantian Themes: Lectures by Wilfrid Sellars* posztumusz kötetben a sematizmusproblematika tárgyalása föltűnően nagy terjedelmet foglal el.

Visszatérve a német nyelvű irodalomhoz: 1995-ben megjelent *Sinnkriterien* című munkájában Stekeler-Weithofer „a transzcendentális appercepció és a tiszta értelmi fogalmak sematizmusa megértését" úgy tekinti, mint „ama döntés sarokpontját, hogy milyen nézőpontból értelmezzük Kant *Tiszta ész kritikáját*",[13] és maga is lényeges szempontokkal szolgál egy ilyen megértéshez. A Röttgers által társszerkesztett, *Perspektive in Literatur und bildender Kunst* című kötetben[14] Steffen Dietzsch igen érdekes tanulmányt publikált „Schema & Bild" címmel, amelyben hivatkozhatott Hans Lenk,[15] Friedrich Kaulbach[16] és nem utolsósorban Helmuth Plessner fontos előtanulmányaira is. *Philosophische Anthropologie* című könyvében Plessner a „Kant tekintélye által szankcionált tudománytanról" beszél és „annak lényegéről a sematizmusfejezetben";[17] 1923-as korai írásában pedig, a *Kants System unter dem Gesichtspunkt einer Erkenntnistheorie der Philosophie* című munkában, mélyenszántó szakaszt szentelt a témának.[18] És 1929-ben jelent meg a se-

12 Amaral, Pedro (szerk.) (2002): *Kant and Pre-Kantian Themes. Lectures by Wilfrid Sellars.* Atascadero, CA: Ridgeview, 67.

13 Stekeler-Weithofer, Pirmin (1995): *Sinnkriterien: Die logischen Grundlagen kritischer Philosophie von Platon bis Wittgenstein.* Paderborn: Schöningh, 190.

14 Röttgers, Kurt–Schmitz-Emans, Monika (szerk.) (1999): *Perspektive in Literatur und bildender Kunst.* Essen: Die Blaue Eule.

15 Lenk, Hans (1995): *Schemaspiele: Über Schemainterpretationen und Interpretationskonstrukte.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.

16 Írásában Dietzsch Kaulbach tanulmányát idézi (Kaulbach, Friedrich [1973]: Schema, Bild und Modell nach den Voraussetzungen des Kantischen Denkens. In: Prauss, G. [szerk.]: *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln.* Köln: Kiepenheuer & Witsch), itt említendő azonban Kaulbach Kantról szóló könyve is (Kaulbach, Friedrich [1982]: *Immanuel Kant.* Berlin: de Gruyter).

17 Plessner, Helmuth (1970): *Philosophische Anthropologie.* Frankfurt/M.: Fischer Verlag, 204.

18 Plessner, Helmuth (2003): Schematik und Symbolik. In: Uő: *Frühe philosophische Schriften,* 2. köt. (*Gesammelte Schriften* II). Frankfurt/M.: Suhrkamp, 424–426.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 194

matizmusprobléma alighanem legigényesebb elemzése, tudniillik Heidegger *Kant und das Problem der Metaphysik*je. Amint Heidegger itt írja: „*A tiszta ész kritikája* ama tizenegy oldala", amely a sematizmusfejezetet alkotja, „az egész terjedelmes mű *magvát* alkotja". S „a legkevésbé sincs alap arra", folytatja Heidegger, „hogy a sematizmusfejezet valamiféle szétesettségét és zavarosságát újra meg újra felpanaszoljuk. Ha van *A tiszta ész kritikája*ban szigorúan tagolt és minden szavában megfontolt rész, a mű ezen magva bizonnyal az… A sematizmusfejezet nem »zavaros«, hanem összehasonlíthatatlan átláthatósággal felépített. A sematizmusfejezet nem »zavarba ejtő«, hanem hallatlan biztonsággal vezet *A tiszta ész kritikája* egész problematikájának magvához."[19]

SEMATIZMUSFEJEZET: BEPILLANTÁSOK

Heidegger fenti állítása ellenére, és annak ellenére, hogy az idézett helyen a sematizmusfejezet egy éppenséggel meggyőző tagolását is nyújtja, magam azt a nézetet vallom, hogy ama fejezet jó néhány homályos pontot tartalmaz, és nagyon is értelmezésre szorul. Előadásom során kísérletet fogok tenni arra, hogy vázoljam egy lehetséges értelmezés körvonalait; mindenekelőtt azonban egyáltalán meg kell ismerkednünk a sematizmusproblematikával. A fejezet valamiféle *összefoglalásával* meg sem próbálkozom; ehelyett hadd gyűjtsek itt egybe néhány, részben hosszabb, sajátos értelmezési kísérletem perspektívájából kiválasztott passzust. Kezdjük mindjárt a fejezet első soraival:

> Valahányszor tárgyat fogalom alá rendelünk, a tárgy képzete *egynemű* kell legyen a fogalommal, vagyis a fogalomnak ugyanazt kell tartalmaznia, amit az alá besorolandó tárgy képzete elénk állít, hisz éppen ezt jelenti a kifejezés: a tárgy a fogalom *alá* tartozik. Így a *tányér* empirikus fogalma egynemű a *kör* tiszta geometriai fogalmával, hiszen az előbbi fogalomban elgondoljuk, míg az utóbbiban szemléljük a kerekséget.[20]

19 Heidegger 1998, 89 és 112.

20 Kant 1995, 172. Idézeteimben ezt a kiadást veszem alapul, de az idézett helyeken nem követem a *Bild* („kép") szó „képmás"-ként való (bizonyos összefüggésekben éppenséggel szerencsés) fordítását, elhagytam néhány felesleges határozatlan névelőt és helytelen kiemelést, továbbá két – jegyzettel jelzett helyen – pontosítottam a magyar szöveget.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 195

Kiemelem itt az *elgondolt kerekség–szemlélt kerekség* ellentétet. – Kant mármost azzal a megfigyeléssel folytatja, hogy – szemben az empirikus fogalmakkal – a tiszta értelmi fogalmak, mint például az okság kategóriája, közvetlenül egyáltalán nem alkalmazhatók érzéki szemléletekre. Ennélfogva léteznie kell „valami harmadiknak",

> mely egyfelől a kategóriával, másfelől a jelenséggel az egyneműség viszonyában áll, és lehetővé teszi, hogy az előbbit az utóbbira alkalmazzuk. Ez a közvetítő képzet okvetlenül tiszta (nincs benne semmi empirikus), ugyanakkor egyfelől *intellektuális,* másfelől *érzéki* természetű. A *transzcendentális séma* éppen ilyen.[21]

A transzcendentális séma, magyarázza itt Kant, az *idő* – mint „transzcendentális időmeghatározás" – segítségével köti össze a tiszta értelmi fogalmakat a jelenségekkel. Ez a magyarázat valamivel később részletezőbb folytatást nyer, előbb azonban a gondolatmenet sajátos fordulatát érzékelhetjük, amennyiben a transzcendentális séma fogalma mellett immár belép a mintegy érzéki séma fogalma is, és ebben az összefüggésben a *kép* szó jut szóhoz:

> A séma önmagában soha nem egyéb a képzelőerő termékénél; de mivel a képzelőerő szintézise nem egyedi szemléletekre irányul, hanem csakis érzékek benyomásainak meghatározásában létrejövő egységre, ezért a sémát mégiscsak meg kell különböztetnünk a képtől. Így ha egymás után teszek öt pontot: . . . . ., ez az ötös szám képe lesz. Ha viszont csak számot egyáltalán gondolok,[22] mely lehet öt vagy száz, úgy ez a gondolat nem annyira maga a kép, mint inkább ama módszer képzete, melynek segítségével egy bizonyos fogalomnak megfelelően az adott képben jelenítek meg magam előtt egy sokaságot… A fogalom sémáján mármost a képzelőerő azon általános eljárásának képzetét értem, amely a fogalom számára megalkotja a hozzá tartozó képet.[23]

Amire azután még a Locke–Berkeley-féle vitára történő félreismerhetetlen utalás következik:

21 I. m. 172.
22 „Dagegen, wenn ich eine Zahl überhaupt nur denke". A 140.
23 Kant 1995, 174.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 196

> Tiszta érzéki fogalmaink valójában nem a tárgyak képmásain alapulnak, hanem sémákon. Az általában vett háromszög fogalmát soha nem fedheti adekvát módon a háromszög képe.[24] Mert az utóbbi soha nem érhetné el a fogalom általánosságát, ami lehetővé teszi, hogy a fogalom bármely tetszőleges – derék- vagy hegyesszögű stb. – háromszögre vonatkozzék; a kép óhatatlanul e szféra egy részére korlátozódik. A háromszög sémája soha másutt, mint gondolatban nem létezhet, és csupán azt a szabályt jelenti, melynek nyomán a képzelőtehetség szintézise a tiszta térbeli alakzatokra vonatkoztatható.[25]

A *képies gondolkodás* viszonya a fogalmi gondolkodáshoz alkotja a sematizmusfejezet hátterében meghúzódó problémák egyikét, sőt, véleményem szerint, ezen problémák talán legfontosabbikát. A képies gondolkodás persze nemcsak Locke és Berkeley óta témája a filozófiának. A történet legkésőbb Platónnál kezdődik.

PLATÓNTÓL HUME-IG

Ezt a történetet itt éppen csak érzékeltethetem. Platónnál magától értetődően hozzátartozik újra meg újra kétértelműen csillámló használata ama ἰδέα szónak, amely fogalmat jelent, noha „formát" *mond;* vagy jelesül a *Philébosz* ismert utalása, mely szerint lelkünkben az „írnok" mellett egy másik mester is tevékeny: tudniillik a *festő,* aki az írnok által leírt dolgok képeit rajzolja meg bennünk. Az Arisztotelész-iskolában egyrészt az ész mint *írótábla (grammateion)* hasonlata, másrészt azonban ama tétel, mely szerint a lélek soha nem gondolkodik „képzet" *(phantaszma)* nélkül: „a gondolkodó léleknek […] mintegy érzetei a képzetek".[26] A gondolkodásban ugyanaz az affekció jelenik meg, mint valamely ábra megrajzolásakor. Az *emlékezet* pedig mintegy képek birtoklása.[27] Az Arisztо-

24 „Dem Begriffe von einem Triangel überhaupt würde gar kein Bild desselben jemals adäquat sein." A 141.

25 Kant 1995, 174.

26 Arisztotelész: *De anima*. 430a és 431a. (A Filozófiai Írók Tárának kiadása nyomán.)

27 Arisztotelész: *De memoria et reminiscentia.* 450a és 451a. (Steiger Kornél fordítása nyomán.) Kant sematizmusfogalmát illetően a *De memoria* következő helye is figyelemreméltó: „nem lehet idő nélkül elgondolni azt sem, ami pedig nem az időben van… A nagyságot és a mozgást szükségképpen ugyanazzal a képességünkkel ismerjük meg, [mint] amellyel az időt." (Arisztotelész [1988]: *Lélekfilozófiai írások.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 211.)

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 197

telész-iskolához kapcsolódva írta azután Bacon: „Az embléma az értelmi fogalmakat érzéki képekre redukálja, amelyek erősebben hatnak az emlékezetre. […] Arisztotelész helyesen mondta, »a szavak leképezik a gondolatokat, az írás pedig leképezi a szavakat«. Azonban nem szükségszerű, hogy a gondolatokat a szavak közvetítésével fejezzük ki. Mert bármi, ami elegendő megkülönböztetéseket enged meg, éspedig az érzékek számára észlelhető módon, természetét tekintve alkalmas arra, hogy gondolatokat fejezzen ki."[28] Locke Bacon szellemét követi, midőn olyan szótár előnyein gondolkodik, amelyben „külső alakjukról ismeretes és megkülönböztethető dolgok neveit rajzokkal és képekkel ábrázolnánk".[29] Locke tulajdonképpeni hozzájárulása a képies gondolkodás filozófiájához természetesen az ideák mentális képekkel való – korántsem mindig egyértelmű – azonosításában áll, mint például az *elvonatkoztatás*ról szóló szakaszban, ahol így ír: „az egyes létezőkből vett ideák valamennyi ugyanazon fajtájúnak általános képviselőivé válnak. Neveik pedig általánosulnak, alkalmazhatók bármire, ami csak az ilyenfajta elvont ideáknak megfelel. Az ilyen pontos, elmebeli, csupasz jelenségeket […] az értelem (neveket kapcsolva hozzájuk) mint mércéket félreteszi, általuk a valóságos létezőket fajtákba sorozza…"[30] Locke használatában az *idea*, *conception* („fogalom"), *thought* („gondolat") és *imagination* („képzelet", „elképzelés") szavak általában ugyanazt jelentik.[31] – Berkeley és Hume számára egyáltalán nem volt kérdéses, hogy az ideák mentális képek; a nehézséget, mint ismeretes, inkább annak megválaszolásában látták, hogy hogyan lehetnek a képek *általános jelentések* hordozói. Berkeley hajlott arra, hogy a problémát megoldhatatlannak tartsa; Hume úgy vélte, talált megoldást.

A huszadik század folyamán egy sor olyan munka keletkezett, amely a Locke–Berkeley–Hume-féle vitát egy egészen sajátos felfogás perspektívájából elemezte. E felfogás szerint, mely a század utolsó negyedéig, tudniillik a kognitív pszichológia kibontakozásáig egy lenézett kisebb-

28 Bacon, Francis (1974 [1605]): *The Advancement of Learning.* Oxford: Clarendon Press, 131. Bacon Arisztotelész-utalása a *De interpretatione*re vonatkozik.

29 Locke, John (1964): *Értekezés az emberi értelemről.* Budapest: Akadémiai Kiadó. III. könyv, XI. fejezet, 25. szakasz (2. köt., 134). A magyar kiadás szövegéhez képest módosítottam az értelemzavaró szórendet.

30 I. m. II. könyv, XI. fejezet, 9. szakasz. A magyar kiadás szövegében (1. köt., 150) két értelemzavaró hiba van, ezeket javítottam.

31 Vö. például III. könyv, II. fejezet, 6. szakasz.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 198

ség felfogása maradt, gondolkodásunkban a mentális képek lényeges szerepet játszanak, s nem csupán a konkrétra és egyedire vonatkozhatnak, hanem éppenséggel *generikus képekként* is funkcionálhatnak. Hadd hivatkozzam itt Titchener *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes* címmel megjelent előadásaira,[32] valamint H. H. Price *Thinking and Experience*[33] és Rudolf Arnheim *Visual Thinking*[34] című könyvére. Titchener még támaszkodhatott a századforduló széles angolszász, francia és német pszichológiai és filozófiai irodalmára, Arnheim viszont lényegében Titchenerig volt kénytelen visszanyúlni, és maga az 1990-es évekig hatás nélkül maradt. Arnheim nem utal az oxfordi filozófus Price könyvére, az még ma is gyakorlatilag ismeretlen. Mostani témánkat illetően Price így nyilatkozik: „mind Locke, mind Kant generikus képekről beszéltek, jóllehet ennek nem voltak tudatában; Hume pedig a határán volt annak, hogy beszéljen róluk, jóllehet persze ő sem tudta ezt".[35]

KANT ÁLCÁZOTT PSZICHOLÓGIÁJA

Titchener és Arnheim generikus képekre vonatkozó érvelése egyfelől és Price érvelése másfelől lényeges párhuzamokat mutatnak. Közös bennük az az elképzelés, hogy a generikus képeket egyfajta csonkaság jellemzi. Titchener személyességében meggyőző; Price fogalmilag briliáns; Arnheim szuggesztív – nem utolsósorban, mivel ő illusztrációkkal *mutatni* is próbálja, amit a többiek csak *mondanak.* Elemzéseik gyümölcsöző heurisztikus hátteret kínálnak mind a kanti sematizmusproblematika, mind a sematizmusfejezet viszonylagos homályossága feltételezhető okainak megértéséhez. Ehhez a ponthoz nyomban visszatérek; előbb azonban arra szeretnék röviden rávilágítani, hogy Titchener, Price és Arnheim elemzései miért nem tekinthetők közvetlen Kant-kommentároknak. Az ok Kantnál keresendő, közelebbről pedig a transzcendentálfilozófia felemás helyzetében pszichológia és fogalomanalízis között.

32 Titchener, Edward Bradford (1909): *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes.* New York: Macmillan.

33 Price, H. H. (1953): *Thinking and Experience.* London: Hutchinson's Universal Library.

34 Arnheim, Rudolf (1969): *Visual Thinking.* Berkeley: University of California Press.

35 Price 1953, 292.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 199

A *The Bounds of Sense*-ben Strawson újra meg újra utal erre a felemás helyzetre.[36] Kant, véli Strawson, elvétette a vonatkoztatási keretet, amelyben vizsgálódásait megalapozottan végezhette volna, nem vette észre azt, amit másfél évszázaddal később Wittgenstein felfedezett, nevezetesen „fogalmaink *társadalmi* jellegét, a gondolkodás és beszéd, beszéd és kommunikáció, kommunikáció és társadalmi közösségek közötti kapcsokat".[37] Stekeler-Weithofer éppen ellenkező értelmezésmódot választ. Elismeri ugyan, hogy „Kantnak szemére vethetjük: nem látta az összefüggést a szubjektív, egyes számú én és a nyelvközösség között", mégis azt a felfogást vallja, miszerint „a kanti terminológia megfelelő interpretációja világossá teszi, hogy az észlelés, szemlélet és gondolkodás összefüggése nyelvlogikai, nem pedig pszichológiai". Ebben az értelemben mondhatja összefoglalólag: „Amikor Kant *az appercepció »transzcendentális« egységéről* szól, […] a *beszélő általános szerepére* utal, aki az […] éppen adódó tényleges észleléseket, szemléléseket és tapasztalásokat (hangosan vagy halkan) szavakban kommentálja, ilyen vagy olyan (generikus) észleletként, szemléletként vagy tapasztalatként felismeri és más – csupán lehetséges – tapasztalatoktól megkülönbözteti. *Szerepében* a beszélő az általános nyelv- és ismeret*közösség*re utal, amelyhez tartozik." S egy utalás néhány sorral lejjebb: „Az észleletek mint sémák (típusok) […] csak annyiban tiszták és világosak, amennyiben legalábbis *elv-*

36 Ahogyan Strawson összefoglalóan írja: „A mindennapi és a tudományos megfigyelés közhelye, hogy tapasztalatunk jellegzetességei, az, ahogyan a dolgok megjelennek számunkra, részben emberi felépítésünk, érzékszerveink és idegrendszerünk természete által meghatározottak. Az emberi észlelési mechanizmusok működése, az, ahogyan tapasztalásunk okságilag függ ezektől a mechanizmusoktól, empirikus, tudományos, nem pedig filozófiai vizsgálódások tárgyát képezi. Kant jól tudta ezt; nagyon jól tudta, hogy az ilyen – empirikus – vizsgálódás merőben különbözik az eszmék alapvető szerkezetére vonatkozó, általa kezdeményezett ama vizsgálódástól, amelynek révén a magunk számára fölfoghatóvá tehetjük a világ tapasztalásának gondolatát. Ám ennek ellenére az utóbbi vizsgálódást az előbbi kényszeredett analógiájára fogta fel. Ahol csak a tapasztalat korlátozó vagy szükségszerűen általános vonásaira bukkant, forrásukat kognitív konstitúciónkból fakadóaknak állította be; és ezt a tant nélkülözhetetlennek látta a tapasztalat szükségszerű struktúrája magyarázatához. Ám nem kétséges, hogy ez a tan önmagában inkoherens, és hogy elfedi, nem pedig megmagyarázza a vizsgálódás valódi természetét; úgyhogy a *Kritika* megértésének egyik központi problémája pontosan abban áll, hogy mindazt, ami ezzel a tannal összefügg, eloldozzuk az analitikus érveléstől, amely ténylegesen független tőle." (Strawson 2004, 15.)

37 I. m. 151.

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 200

ben közösként állnak rendelkezésünkre."[38] Ez radikális értelmezés. Kant itt wittgensteini, sőt sellarsi jelmezben lép színre. Bár hihetnék ennek a jelmeznek! De nem tehetem, mivel a kedélyes nyelvfilozófiai cucc alól félreismerhetetlenül kivillan az ismeretelméleti abszolutista páncélja. Ahogyan Röttgers hangsúlyozza *Metabasis* című könyvében, Kant határozottan ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, miszerint „létezhet valamiféle »általános és igaz horizont«, amelyet »a legfőbb fogalom nézőpontja határoz meg«".[39] Ha azonban Kant ismereteink általános érvényűségének előfeltételeit kívánta megalapozni, nem hagyatkozhatott valamely nyelvközösség éppen fennálló kognitív konszenzusára. Itt Hans Lenkkel kell egyetértenem: mind a kanti sematizmusfogalom taglalása során tett megjegyzésével, miszerint Kanttal szemben ma a tudományos elméletalkotás szabadságát és hajlékonyságát kell kiemelnünk, mind pedig azzal az utalással, hogy Kant maga nem, csakis a Kant-kortársak Herder és Lichtenberg hittek a nyelv „megalapozó szerepében".[40]

A SEMATIZMUSFEJEZET ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Szavak és képek

A mai kognitív pszichológia szerint gondolkodás, emlékezés és megismerés egyfelől verbális, másfelől perceptuális folyamatok együttműködését feltételezik.[41] Kant álcázott pszichológiájában mindazonáltal képek éppoly kevéssé játszhattak szerepet, mint a nyelv. *Az ítélőerő kritikájá*nak utalása olyan kormányzatokra, amelyek „szívesen megengedték", hogy a vallás „képekkel és gyerekes csinálmányokkal" gazdagon elláttassék és ezáltal az alattvalók „lelkierői" korlátoztassanak,[42] sokatmondó és félreérthetetlen. Általános érvényű igazságok sem a verbális, sem a vizuális tapasztalat anyagából nem voltak fölépíthetők. Van azon-

38 Stekeler-Weithofer 1995, 184.

39 Röttgers, Kurt (2002): *Metabasis. Philosophie der Übergänge.* Magdeburg: Scriptum Verlag, 119. A hivatkozott Kant-hely: A 659.

40 Lenk 1995, 18 és 20.

41 Vö. különösen Paivio, Allan (1971): *Imagery and Verbal Processes.* New York: Holt, Rinehart and Winston.

42 Kant, Immanuel (1997): *Az ítélőerő kritikája.* (Papp Zoltán fordítása.) Budapest: Ictus, 197. (29. §.)

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 201

ban egy második oka is annak, hogy a kanti érvelés igényes logikájában a képek fogalma alig jut szóhoz: éspedig a képek valamiféle átgondolt logikájának hiánya Kant korában. Ennek a logikának viszont annálfogva kellett hiányoznia, hogy a képek előállításának és kezelésének alkalmas technológiája úgyszintén nem állt rendelkezésre. Az a probléma ellenben, amely Kantot a sematizmusfejezetben foglalkoztatta, kidolgozott képfogalom nélkül egyszerűen megfogalmazhatatlan volt. Aligha meglepő tehát, ha ez a fejezet némileg homályos benyomást kelt.

Példaképszerű értelmezések

Hogy a sematizmusprobléma elsősorban *képekkel* kapcsolatos, eddig kevés értelmezőnek tűnt fel. Stekeler-Weithofer a kevesek közé tartozik,[43] amiképpen Hans Lenk is.[44] Az az értelmező azonban, akit itt különösen ki szeretnék emelni, nem más, mint Heidegger. Ő volt az, aki elsőként és a legbehatóbban taglalta, hogy a sematizmusproblematika egyszersmind képproblematika,[45] ahol is a „kép" többek között egészen közvetlenül „képmás"-t is jelent, képmást mondjuk a fénykép vagy a halotti maszk értelmében. Képek megmutathatják, hangsúlyozza Heidegger, „hogy hogyan néz ki valami »általában«, az egyben, ami sokakra érvényes".[46] Heidegger, aki feladja az általános érvényű igazságok igényét[47] és – Nietzsche után elsőként – megszabadul az elvont írásnyelv varázsától,[48] a kanti sematizmusproblematikát képes a megfelelő fényben láttatni.

Vak értelmezések

Azok közül, akik ilyen értelmezésre nem képesek, itt Strawsont és Sellarst említem. Strawsonnál és Sellarsnál egyáltalán a „kép" szó a sematizmusproblematika kapcsán elő sem fordul, miközben Kant maga a

43 Vö. például Stekeler-Weithofer 1995, 189.

44 Lásd Lenk 1995, 16.

45 Heidegger 1998, 90–108.

46 I. m. 94.

47 Vö. például a „Davoser Disputation"-t Heidegger kötetében (Heidegger 1998, 277 és 281).

48 Lásd 1989-es esszémet (újranyomtatva: Nyíri Kristóf [1994]: Heidegger és Wittgenstein. In: *A hagyomány filozófiája.* Budapest: T-Twins–Lukács Archívum), valamint tanulmányomat (Nyíri Kristóf [2002]: Post-Literacy as a Source of Twentieth-Century Philosophy. In: *Synthese,* 2: 185–199).

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 202

sematizmusfejezetben ezt a szót gyakran alkalmazza. Sellars esetét különösen meghökkentőnek tartom. Mert először is Sellarsnak éppenséggel volt érzéke a képekhez. Amint ez a *Kant and Pre-Kantian Themes: Lectures by Wilfrid Sellars* című kötet[49] kézbevételekor kitűnik, egyetemi órái során, filozófiai problémákat magyarázandó, szenvedélyesen rajzolt képeket és diagramokat. Másodszor Sellars már az 1950-es években kidolgozott egy olyan elméleti keretet, amelyben kivált a *mentális képek* témája mélyenszántóan lett volna elemezhető. „Empiricism and the Philosophy of Mind" című klasszikus tanulmányában Sellars azt javasolta, hogy a mentális epizódokat *teoretikus konstrukciók*nak fogjuk fel, tudniillik tudományelőtti elméletek által a nyilvános nyelvi epizódok modellje mentén posztulált entitásoknak. Ez a javaslat azonban nem terjedt ki *vizuális* epizódokra – a mentális *kép*, „image", Sellars számára mindig csak *szavak* képzetét jelenti, „verbal imagery"-t.[50]

ÖSSZKÉP

Pedig hát a kognitív pszichológián belül Allan Paivio filozófiai-metodológiai áttörése éppen abban állt, hogy a mentális képeket „posztulált folyamatoknak", „teoretikus konstrukcióknak" fogta fel, azaz valamely tudományos elmélet keretei között előfeltételezett entitásoknak vagy eseményeknek, amelyek önmaguk nem megfigyelhetők, ám megfigyelhető aspektusaik és következményeik vannak. Vizuális képzetek introspektív megélése egyfelől és neurális jelenségek objektív megragadása másfelől igencsak különböző empirikus megfigyelések, amelyek azonban a „mentális kép" egységes teoretikus konstrukcióra vonatkozhatnak. Nemrég megjelentetett, „Kant and Cognitive Science" című tanulmányában Andrew Brook[51] ezt a metodológiai stratégiát eredetileg éppen Kantnak tulajdonítja, és ezzel a transzcendentálfilozófiai módszernek roppant szerencsés értelmezést ad. Kant módszerének lényege az volt, véli Brook, hogy „megfigyelhetetlen mentális mechanizmusokat

49 Vö. 12. jegyzet.

50 Sellars, Wilfrid (1963 [1956]): Empiricism and the Philosophy of Mind. In: Uő: *Science, Perception and Reality.* London: Routledge & Kegan Paul, 186.

51 Brook, Andrew (2004): *Kant and Cognitive Science.* Digitális publikáció: http://www.carleton.ca/~abrook/KNT-CGSC.htm

24Nyiri(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 203

posztulált a megfigyelhetőket magyarázandó".[52] Fontos Brook következő megfigyelése is: „Kant elme-modellje domináns volt a 19. század empirikus pszichológiájában, amely az ő filozófiájából eredt (Herbart, Helmholtz, Wundt), majd ismét azzá vált – ama szünet után, amelyet a behaviourizmus megfellebbezhetetlen uralkodása jelentett (durván 1910-től 1965-ig) – a 20. század vége felé, különösen a kognitív tudományban." A nyelvközpontú behaviourizmus dominanciája a filozófiában is: alighanem itt találjuk magyarázatát annak az átmeneti vakságnak, amelyben Kant sematizmustémájának értelmezői szenvedtek.

52 Figyelemre méltónak találom, hogy Brook bibliográfiájában Sellarsra is utal.